

10. DE GEOGRAFISCHE SPREIDING VAN DE PVV-KIEZERS

Eelco Harteveld en Ron de Jong

Inleiding

Al direct bij de eerste Tweede Kamerverkiezing waaraan de PVV in november 2006 deelnam, bleek de partij in een aantal streken duidelijk betere resultaten te behalen dan in andere delen van Nederland. Dit patroon herhaalde zich bij de daaropvolgende Kamerverkiezingen. In deze bijdrage ondernemen wij een poging deze geografische verschillen te verklaren. Grofweg bestaan hiervoor twee soorten verklaringen. De eerste is dat in bepaalde regio's veel kiezers wonen die passen in het profiel van de PVV-kiezer, zoals oudere kiezers met een lagere opleiding. Dit heet een compositie-effect. De tweede soort verklaring kijkt naar de invloed van de geschiedenis en de kenmerken van een gebied. Dit wordt een contexteffect genoemd. Maakt het bijvoorbeeld uit of er veel immigranten in de buurt wonen, of dat middenpartijen van oudsher zwak zijn in een gebied? In dat geval kunnen we verkiezingsresultaten alleen goed duiden als we meer weten over de context.

In de eerste paragraaf beschrijven we de geografische spreiding van de PVV-kiezers tijdens de Tweede Kamerverkiezingen tussen 2006 en 2017 en de continuïteit met de uitslag van de Lijst Pim Fortuyn (LPF) uit 2002. In de tweede paragraaf onderzoeken we of de geografische verschillen verklaard kunnen worden door te kijken naar verschillen in de bevolkingssamenstelling en andere kenmerken van wijken en gemeenten. We kijken daarbij in het bijzonder naar hoe het stemgedrag wordt beïnvloed door de aanwezigheid van immigranten,

economische omstandigheden en demografische factoren. Verschillen op deze punten tussen wijken en gemeenten kunnen een (gedeeltelijke) verklaring vormen voor de geografische spreiding van het PVV-electoraat.

In de derde paragraaf richten we onze aandacht op mogelijke politiek-culturele verschillen als verklaring voor de geografische verschillen. We gaan na of stemgedrag in het verleden een voorspellende waarde heeft of dat volatiliteit in eerdere verkiezingen een belangrijke factor is. In de slotparagraaf lopen we de verschillende verklaringsmogelijkheden langs.

De geografische spreiding van de PVV-stem, 2006-2017

In tabel 1 zijn de uitslagen weergegeven van de PVV bij de Tweede Kamerverkiezingen waaraan zij heeft deelgenomen. Deze wijken iets af van de officiële uitslag, omdat wij de uitslag van de kiezers in het buitenland en die van Bonaire, Sint-Eustatius en Saba (de zogeheten BES-eilanden) buiten beschouwing hebben gelaten. De kiezers in het buitenland vormen namelijk een stembureau van de gemeente Den Haag en beïnvloeden zo de uitslag van die gemeente. Opname van deze kiezers als een aparte geografische eenheid is naar onze mening weinig zinvol. De BES -eilanden zijn niet in de analyse betrokken, omdat de daar woonachtige kiezers alleen bij de laatste twee Kamerverkiezingen een stem hebben uitgebracht.

Tabel 1. Stemmen op de PVV bij de Tweede Kamerverkiezingen, 2006-2017

	GELDIGE STEMMEN	PVV	%
2006	9.797.983	578.273	5,9
2010	9.370.490	1.450.524	15,5
2012	9.374.041	947.673	10,1
2017	10.461.625	1.367.994	13,1

Bron: Kiesraad, www.verkiezingsuitslagen.nl.

Kaart 1 toont de geografische spreiding van de PVV-kiezers in 2017. Een aantal regio's springt in het oog. Allereerst Zuid-Limburg, waar

bijna alle gemeenten in de categorie met het hoogste percentage PVV-stemmen vallen. In de twintig gemeenten ten zuiden van Roermond behaalde de PVV 21,4% van de daar uitgebrachte stemmen. In geen enkele van deze gemeenten lag het resultaat beneden het landelijke gemiddelde. Binnen deze regio springt de Oostelijke Mijnstreek eruit. Dit gebied bestaat uit Brunssum, Heerlen, Kerkrade, Landgraaf, Nuth, Onderbanken, Simpelveld en Voerendaal. In deze acht gemeenten bracht 24,5% van de kiezers een stem op de PVV uit; bijna het dubbele van het landelijke resultaat.

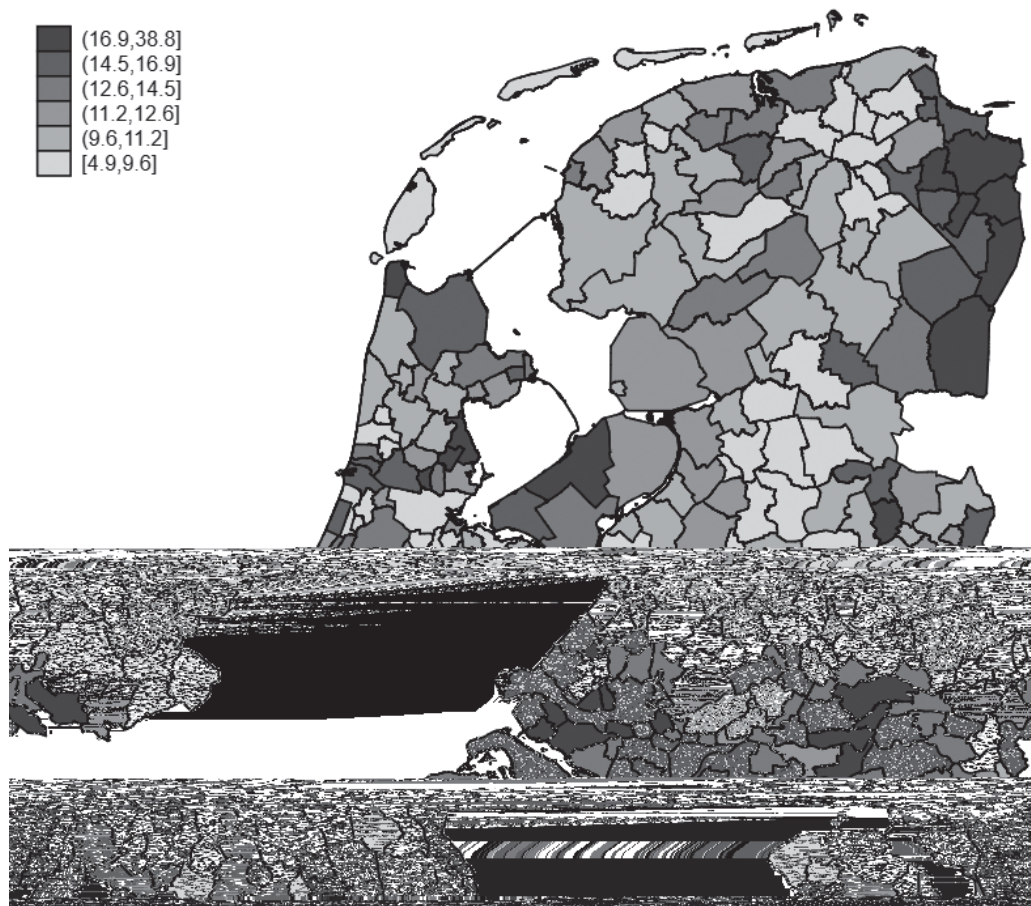
Een tweede zwaartepunt is te vinden in West-Brabant. In de gemeenten Rucphen, Halderberge, Steenbergen, Woensdrecht, Bergen op Zoom, Roosendaal en Moerdijk kreeg de PVV 20,4% van de geldige stemmen. Het gemiddelde werd flink opgetrokken door Rucphen, dat met 38,9% de gemeente is met het hoogste percentage PVV-stemmers.

In het zuidoosten van Groningen is op de kaart ook een concentratie in de PVV-aanhang waar te nemen (Oldambt, Pekela, Bellingwedde en Vlagtwedde), die doorloopt naar Emmen in Drenthe. In dit cluster gemeenten bracht 19,1% van de kiezers een stem op de PVV uit. Dat percentage ligt wat lager dan in Zuid-Limburg en West-Brabant. Dat deze gemeenten er toch uitspringen, komt doordat de PVV in de meeste Groningse en Drentse gemeenten relatief lage resultaten heeft behaald. Hetzelfde geldt voor Zeeuws-Vlaanderen, waar de PVV met 17,4% van de stemmen wel duidelijk boven het landelijk gemiddelde ligt, maar toch achterblijft bij de beide eerstgenoemde regio's.

Een concentratie van PVV-stemmen is ook waarneembaar rond Rotterdam: Nissewaard en Hellevoetsluis ten zuiden van de stad, Schiedam en Vlaardingen grenzend aan het noordwesten en Ridderkerk in het oosten. In deze gemeenten kwam 20,5% van de stemmen bij de PVV terecht. Rotterdam lag met 15,7% wel boven het landelijk gemiddelde, maar niet heel veel. Naast deze regio's waren er nog een aantal losse gemeenten die er uitsprongen: Edam-Volendam (21,7%), Maasdriel (20,7%) en Helmond (20,6%).

Gezien de geografische ligging van veel PVV-bolwerken is het verleidelijk een koppeling te maken met krimpregio's; gebieden waar de bevolking daalt. Inderdaad behoren Oost-Groningen, grote delen van Zuid-Limburg – waaronder de Oostelijke Mijnstreek (grotendeels

Kaart 1. De geografische spreiding PVV-kiezers bij de Tweede Kamer-verkiezingen van 2017

vallend onder de hedendaagse benaming Parkstad Limburg) – en Zeeuws-Vlaanderen daartoe, maar dat geldt niet voor de andere twee regio's. Bovendien zijn er ook krimpregio's, zoals de Achterhoek, de Eemsdelta en De Marne, die niet tot de PVV-bolwerken behoren. In de volgende paragraaf gaan we verder in op krimp als een verklaring.

Het geografisch patroon van de PVV-stem uit 2017 is geen incident, maar is zichtbaar in alle Tweede Kamerverkiezingen waaraan de partij sinds 2006 heeft deelgenomen. Tabel 2 toont dat duidelijk. De correlatie op gemeenteniveau tussen elk verkiezingspaar (2006-2010;

2010-2012 en 2012-2017) is zeer sterk en ook tussen de eerste en laatste verkiezing bestaat een sterk verband (hoe hoger de waarde, des te sterker de correlatie).

Tabel 2. Correlatie tussen steun voor de PVV en de LPF bij de Tweede Kamerverkiezingen, 2002-2017 (gemeenteniveau)

	PVV in 2017	PVV in 2012	PVV in 2010	PVV in 2006	LPF in 2002
PVV in 2017	1,00				
PVV in 2012	0,94	1,00			
PVV in 2010	0,94	0,98	1,00		
PVV in 2006	0,79	0,92	0,91	1,00	
LPF in 2002	0,68	0,70	0,69	0,73	1,00

Tabel 2 laat verder zien dat de geografische spreiding van de PVV-stem een sterke overeenkomst vertoont met die van de LPF bij de Kamerverkiezingen in 2002. Electoraal-geografisch is de PVV de voortzetting van de LPF. Dit verband is al eens eerder geconstateerd voor de LPF en de uitslag van de PVV in 2010.¹ Het geografische patroon was uiteraard niet exact hetzelfde. De LPF deed het relatief beter in Zuid-Holland dan de PVV, en de PVV scoorde hoger in Limburg dan de LPF. Dit verschil heeft vermoedelijk te maken met het optreden van Leefbaar Rotterdam tijdens de gemeenteraadsverkiezingen van maart 2002, waarvan Pim Fortuyn – eerste op de lijst van de LPF – lijsttrekker was. De electorale oorsprong van de LPF lag in Rotterdam. Bij PVV-aanvoerder Geert Wilders speelt zijn Limburgse afkomst wellicht een rol bij de populariteit van de PVV in Limburg.

De frappante gelijkens tussen deze twee partijen rechtvaardigt een kort uitstapje naar de LPF. Wij baseren ons daarbij op het onderzoek van Virginie Mamadouh en Herman van der Wusten naar het geografische patroon van de LPF-stem.² Deze electoraal-geografen constateren dat de LPF sterk was in VVD-bolwerken, in gemeenten met relatief veel niet-stemmers en in gemeenten waar de electorale volatiliteit hoog was. Zij beschouwen de laatste twee factoren als indicatoren voor milieus met veel kiesgerechtigden die weinig binding hebben met de bestaande partijen. In het vervolg van onze bijdrage

zullen wij op deze factoren terugkomen, waarbij we dan onder andere nagaan of die ook werkzaam waren bij Kamerverkiezingen van vóór 1989, het jaar waarmee Mamadouh en Van der Wusten hun analyse waren gestart. Zo kunnen we nagaan of geografische verschillen in steun voor de PVV teruggaan op al langer bestaande patronen van geringe binding met de bestaande partijen, of dat die verschillen recent zijn ontstaan.

De sterke continuïteit in de geografische spreiding betekent niet dat er tussen 2006 en 2017 geen verschuivingen zijn opgetreden. Dat blijkt uit tabel 3, waarin de tien procent gemeenten met het hoogste percentage PVV-stemmen is opgenomen.³ In 2006 lag bijna driekwart van deze gemeenten in Limburg, met Zuid-Holland op een goede tweede plek. Het aandeel van deze provincies nam bij elke verkiezing af, totdat in 2017 nog de helft uit Limburg afkomstig was. Vooral in Noord-Brabant was er sprake van een toename van de gemeenten met een hoge score voor de PVV. Opmerkelijk is verder de stijging in de provincie Groningen in 2017. Ondanks deze veranderingen bleef Limburg in alle verkiezingsjaren een belangrijke leverancier van PVV-stemmen.

Tabel 3. De 10% gemeenten met de hoogste PVV-resultaten bij de Tweede Kamerverkiezingen, 2006-2017*

	2006	2010	2012	2017
Groningen		1		4
Friesland				
Drenthe				1
Overijssel				
Gelderland		2	2	2
Flevoland			1	
Utrecht				
Noord-Holland	1	1	1	3
Zuid-Holland	8	2	5	4
Zeeland				
Noord-Brabant	1	5	5	6
Limburg	29	28	25	19
Totaal	39	39	39	39

* Voor het verkiezingsjaar 2017 maken 389 gemeenten deel uit van het databestand. De uitslagen van de andere verkiezingsjaren zijn omgerekend naar de gemeentelijke indeling van 2017, vandaar dat het in elk verkiezingsjaar om 39 gemeenten gaat.

Verklaringen voor de geografische spreiding van de PVV-stem in 2017

Waarom doet de PVV het beter in sommige gebieden dan in andere? Zoals hiervoor vermeld bestaan in de literatuur verschillende soorten verklaringen voor de geografische patronen van het electorale succes van populistisch radicaal-rechtse partijen. Dit zijn theorieën over contexteffecten: bepaalde kenmerken van gebieden (zoals gemeenten of wijken) die zouden leiden tot meer steun voor de PVV onder de inwoners. ‘Klassieke’ contextuele verklaringen gaan over etnische diversiteit en economische condities, maar recent is er ook meer aandacht gekomen voor demografische neergang. Welke rol spelen deze factoren in de steun voor de PVV? In deze paragraaf bespreken we eerst kort eerder onderzoek over dit onderwerp en presenteren we vervolgens een analyse van de ‘voorspellers’ van steun voor de PVV. Het is zinvol daarbij rekening te houden met het onderscheid tussen zeer lokale patronen (zoals verschillen tussen wijken binnen een stad, of dorpen in dezelfde gemeente) en regionale patronen (zoals Oost-Groningen versus de rest van de provincie). Hoever je ‘inzoomt’, maakt uit voor het soort verklaringen. Op lokaal niveau gaat het bijvoorbeeld over de aanwezigheid van immigranten in een wijk of dorp. Afwijkingen op regionaal niveau kunnen vaak beter worden begrepen door historische of culturele verschillen in ogenschouw te nemen. In deze paragraaf kijken we vooral naar verklaringen op wijk- en gemeenteniveau.

Daarnaast is het belangrijk te realiseren dat de verschillen in stemgedrag binnen wijken en binnen gemeenten eigenlijk altijd groter zijn dan de verschillen tussen wijken of gemeenten. Dat betekent niet dat context er niet toe doet, maar dat het verre van allesbepalend is. Individuele kenmerken van kiezers blijven de beste voorspellers, maar om de geografische spreiding te begrijpen, is het wel degelijk relevant te kijken naar de rol van historische, economische en culturele factoren.

Immigratie, werkloosheid en krimp

In de wetenschappelijke en maatschappelijke discussie over geografische patronen in de electorale steun voor populistisch radicaal-rechtse partijen is er veel aandacht voor de rol van immigranten en hun nakomelingen. Volgens de theorie van ‘etnische bedreiging’ zou de nabijheid van (veel) immigranten leiden tot gevoelens van economische,

culturele of symbolische bedreiging bij mensen zonder immigratieachtergrond.⁴ Omdat de PVV in Nederland de meest immigratiekritische partij is, zou dit de partij in etnisch diverse gebieden in de kaart spelen. De zogeheten ‘contacthypothese’ stelt het tegenovergestelde: onder bepaalde omstandigheden zou contact met etnische minderheden juist leiden tot meer begrip en tolerantie, en daarmee tot minder steun voor de PVV.⁵

De werkelijkheid is complexer. Een blik op kaart 1 laat meteen zien dat de PVV het erg goed doet in gebieden met relatief weinig immigranten, zoals de oostelijke en zuidelijke grensstreken. Aan de andere kant kent de regio Rotterdam veel PVV-bolwerken, en dat gebied kent wel degelijk een van de grootste concentraties van immigranten en hun nakomelingen. De vele wetenschappelijke studies over de PVV en haar Europese zusterpartijen bevestigen het complexe karakter van deze samenhang.⁶ Uit onderzoek blijkt dat de aanwezigheid van immigranten vooral lijkt uit te maken als het gaat over zeer grote groepen.⁷ Ook zijn er aanwijzingen dat snelle veranderingen in de etnische samenstelling van de bevolking tot meer gevoelens van bedreiging leiden dan een stabiele aanwezigheid van immigranten.⁸ Tot slot kan een gevoel van bedreiging ook ontstaan als immigranten een gemeente verderop wonen en dus wel zichtbaar zijn, maar zonder het soort duurzame contact dat tot meer begrip leidt.⁹

Een tweede belangrijke set verklaringen focust op de economische omstandigheden. Volgens deze argumentatie ontwikkelen mensen in economisch zwakke gebieden een afkeer van de gevestigde politiek en van immigranten (omdat ze die laatsten als concurrent zien voor banen of simpelweg als zondebok). In streken met bijvoorbeeld een hoge werkloosheid zou er daarom vaker populistisch radicaal-rechts worden gestemd. Dit lijkt op het eerste gezicht plausibel, gezien de steun voor de PVV in gebieden met relatief veel werkloosheid als Oost-Groningen en Zuid-Limburg. Dit kan weer niet verklaren waarom de PVV succesvol is in gebieden met een lagere werkloosheid, zoals het westen van Noord-Brabant of Zeeuws-Vlaanderen. Studies naar de samenhang tussen economische misère en steun voor populistisch radicaal-rechts in Europa leiden dan ook tot gemengde bevindingen.¹⁰

Meer recent is er aandacht voor een derde soort verklaring: de rol van demografische neergang.¹¹ In krimpregio's vertrekken kansrijke jongeren; soms daalt de bevolking zelfs in absolute zin.¹² In dergelijke

gebieden staat de gemeenschap sterk onder druk: scholen sluiten, de voetbalclub heeft te weinig leden en de kermis wordt steeds slechter bezocht. Meer nog dan economische achterstand zou dit leiden tot sterke gevoelens van bedreiging. Een partij als de PVV, die belooft de homogeniteit van de gemeenschap te herstellen, is dan een aantrekkelijke optie. Dit zou het succes van de PVV in krimpregio's als Zeeuws-Vlaanderen, Zuid-Limburg of Oost-Groningen kunnen verklaren. Maar ook deze verklaring kent haar beperkingen: zo zijn krimpregio's als de Achterhoek geen PVV-bolwerk.

Wat voorspelt de PVV-stem in gemeenten?

Wat zijn de beste voorspellers van de electorale steun voor de PVV? We onderzoeken deze vraag eerst door te kijken naar de officiële uitslagen per gemeente, die we hebben gekoppeld aan gegevens van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) over deze gemeenten. Het voordeel van het gebruik van de officiële uitslagen is dat we niet afhankelijk zijn van steekproeven. Zoals we later zullen bespreken, heeft het als mogelijk nadeel dat correlaties op het gebied van gemeenten soms misleidend kunnen zijn. In de paragraaf die hierna volgt presenteren we daarom dezelfde analyse nogmaals, maar dan op basis van surveyonderzoek. Gezamenlijk geven deze twee methodes een goed beeld van de contextuele factoren die de PVV-stem voorspellen.

We kijken naar de volgende kenmerken van gemeenten, zoals gerapporteerd door het CBS:

- immigranten: het percentage inwoners met een niet-westerse migratieachtergrond
- werkloosheid: het percentage inwoners met een werkloosheidsuitkering
- inkomen: het gemiddelde inkomen per inwoner
- jongeren: het percentage inwoners onder de 25 jaar
- ouderen: het percentage inwoners boven de 65 jaar

Gezamenlijk omvatten deze variabelen de gebruikelijke verklaringen van immigratie, economische tegenspoed en demografische neergang. We nemen daarbij zowel de waarde in 2016 (het jaar voorafgaand aan de Tweede Kamerverkiezingen) als de verandering tussen

2006 en 2016 mee. Dat laatste is relevant, omdat eerdere studies concludeerden dat veranderingen soms meer impact hebben dan stabiele situaties.

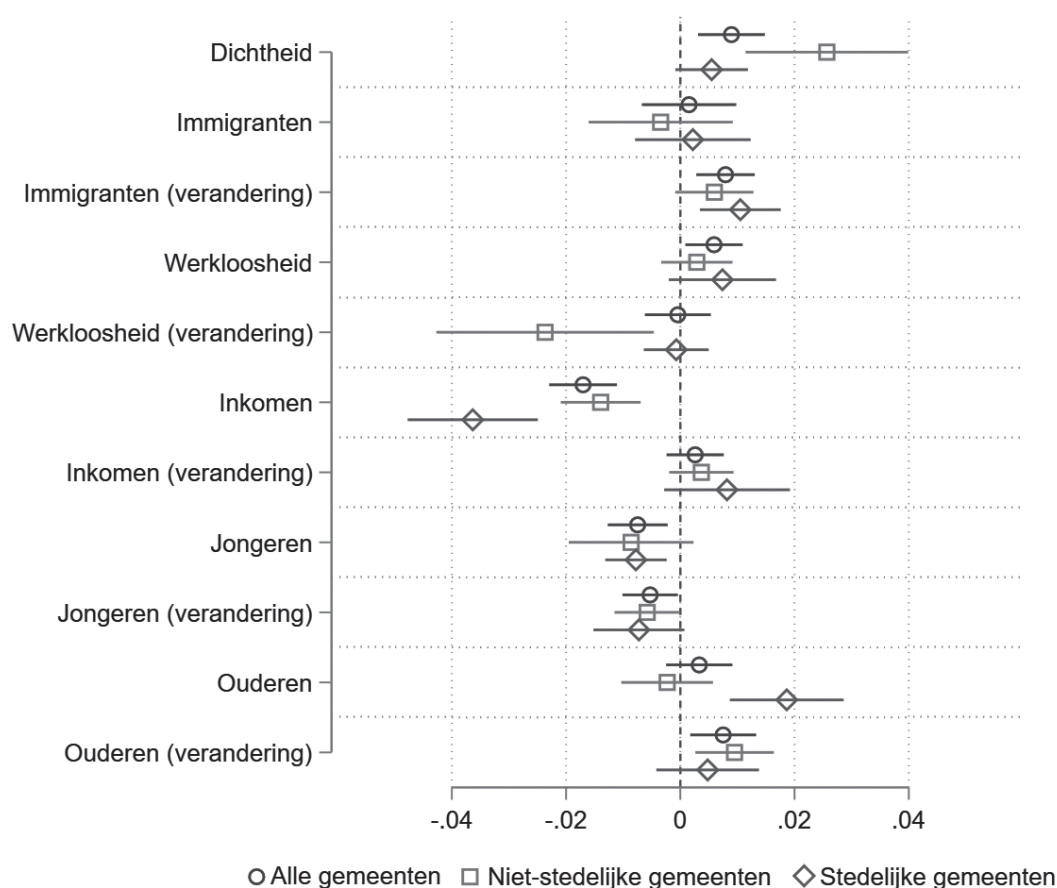
Een recente studie liet zien dat de belangrijkste verklaringen voor de PVV-steun in stedelijke regio's anders zijn dan in landelijke gebieden, simpelweg omdat bepaalde factoren veel minder voorkomen in steden (demografische krimp) of dorpen (veel immigratie).¹³ Daarom tonen we deze analyse niet alleen voor alle gemeenten samen, maar ook apart voor gemeenten die volgens het CBS niet (zeer) stedelijk en wel (zeer) stedelijk zijn. Dit is natuurlijk een vrij grove maat; we voegen daarnaast als voorspeller ook de bevolkingsdichtheid van het gebied (in inwoners per km²) toe.

Figuur 1 geeft de resultaten weer van de regressieanalyses waarin het stempercentage van de PVV wordt voorspeld door voornoemde variabelen. Alle variabelen zijn gestandaardiseerd, zodat onderlinge vergelijking mogelijk is. Het zwarte rondje toont het effect voor *alle* gemeenten; het grijze vierkant voor de groep van niet-stedelijke gemeenten en de grijze ruit voor de groep van stedelijke gemeenten.¹⁴ Een positieve score betekent dat een toename in de variabele de kans op een PVV-stem vergroot, een negatieve score dat een toename in de variabele deze kans doet afnemen. De strepen rond de punten geven het 95%-betrouwbaarheidsinterval rond het effect aan. Hoe breder dit interval, hoe minder zeker we zijn over de grootte van het effect. Als een horizontale streep overlapt met de verticale nullijn, dan spreken we van een niet-significant effect en kunnen we geen betrouwbare uitspraak doen over de richting van het effect (vergroot of verkleint het de kans op een PVV-stem?).

Figuur 1 laat zien dat de PVV het relatief goed doet in gemeenten met een iets grotere bevolkingsdichtheid (vooral in niet-stedelijke gemeenten met een grotere dichtheid, zoals grote dorpen of voorsteden), maar in het algemeen is de partij succesvol in zowel de stad als op het platteland. Belangrijke voorspellers voor electoraal succes van de PVV in een gemeente zijn: een laag inkomen (vooral in de stad); een toename in het aandeel immigranten; een laag (en krimpend) aandeel jongeren; en een toename in het percentage ouderen (alleen in de stad). We bespreken ze kort. Onder alle gemeenten samengenomen (zwarte rondjes) is de sterkste voorspeller een laag gemiddeld

inkomen: inkomen heeft een sterk negatief effect (dat wil zeggen: hoe hoger het inkomen, hoe lager de steun voor PVV, en andersom). De PVV doet het daarnaast in het algemeen goed in gemeenten met relatief weinig jongeren, een krimpend aandeel jongeren, een toename van het percentage ouderen, een toename in het aandeel immigranten, en een hogere werkloosheid. Het is ook interessant na te gaan welke variabelen de electorale steun voor de PVV niet verklaren. In lijn met het genoemde eerdere onderzoek blijkt dat het aandeel (in tegenstelling tot de verandering van het aandeel) immigranten de PVV-stem niet voorspelt. Een verandering in het inkomen en een stabiel percentage ouderen zijn ook geen voorspellers.

Figuur 1. Voorspellers van electorale steun voor de PVV (in %) in gemeenten (regressiecoëfficiënten)*

Bron: Kiesraad en Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS).

* Alle onafhankelijke variabelen zijn gestandaardiseerd.

De aparte analyses voor stedelijke en niet-stedelijke gemeenten laten zien dat sommige verklaringen sterker opgaan voor de stad of het platteland. Zo zijn een laag gemiddeld inkomen en een groeiend aandeel immigranten een sterkere voorspeller in stedelijke gebieden. Een toename in het percentage ouderen is juist wat belangrijker op het platteland (hoewel het verschil met stedelijke gebieden niet robuust is).

Het algemene beeld dat figuur 1 biedt, is dat er bewijs is voor de drie eerdergenoemde theoretische verwachtingen: immigratie doet ertoe (maar dan vooral veranderingen in het aandeel, met name in de steden), maar economische achterstand (in het bijzonder lage gemiddelde inkomens, maar ook werkloosheid) en demografische ontwikkelingen spelen eveneens een rol. Een kanttekening is dat deze correlaties wel geaggregeerde patronen kunnen aantonen, maar ook beperkingen hebben omdat we niet zeker weten op welke manier ze tot stand komen. Aan het eind van deze paragraaf herhalen we deze analyse daarom nogmaals op basis van surveydata.

Hoe goed zijn deze voorspellingen?

De rol van context gaat natuurlijk verder dan de aanwezigheid van immigranten of hoge werkloosheid. Ook moeilijker meetbare lokaal of regionaal werkzame historische en culturele factoren zijn van invloed op de vorming van een politieke voorkeur. Om een indruk te krijgen in welke gebieden de electorale steun voor de PVV groter is dan zou kunnen worden verwacht op basis van de 'gebruikelijke' voorspellers (wat dan wijst op een mogelijke rol van andere factoren), zijn we als volgt te werk gegaan. We hebben de steun voor de PVV in elke gemeente geschat op grond van de eerdergenoemde voorspellers door middel van een regressievergelijking. Vervolgens hebben we berekend hoeveel meer of minder steun de PVV in een gemeente daadwerkelijk kreeg dan op grond van de voorspelling zou mogen worden verwacht. Dit 'residu' is in kaart 2 weergegeven. De linker kaart laat zien waar de werkelijke uitslag lager was dan de voorspelling; de rechter kaart laat zien waar deze hoger was. De scores zijn uitgedrukt in procentpunten. Bijvoorbeeld: als op basis van het aandeel immigranten, de leeftijdsopbouw van de bevolking, de hoogte van de werkloosheid en de andere factoren zou worden voorspeld dat in een gemeente de steun voor de PVV op 10% ligt, maar de daadwerkelijke steun bedraagt 15%, dan is de oververtegenwoordiging 5 procentpunt.

Als de daadwerkelijke steun echter 5% is, dan is de ondervertegenwoordiging 5 procentpunt. De kaart laat zien dat de steun voor de PVV in de bolwerken hoger ligt dan op grond van de voorspelling verwacht had mogen worden. Dat betekent dus dat er nog andere factoren van invloed zijn geweest. Hetzelfde geldt voor de gebieden waar de steun lager ligt dan was verwacht. Alvorens we naar andere verklaringen kijken, onderzoeken we eerst de robuustheid van deze bevindingen.

Kaart 2. Onverklaarde PVV-steun op gemeenteniveau in 2017 (in procentpunten)*

Bron: Kiesraad en CBS.

* De onverklaarde steun is het verschil tussen de daadwerkelijke uitslag en de verwachte steun op basis van de regressievergelijking van figuur 1.

Replicatie met surveydata

Analyses gebaseerd op correlaties op gemeenteniveau, zoals zojuist weergegeven, hebben mogelijke nadelen, en wel om twee redenen. De eerste is dat het moeilijk is om compositie- en contexteffecten

van elkaar te onderscheiden. Er wordt gesproken over een compositie-effect als een gebied een concentratie kent van individuen met kenmerken die geassocieerd worden met – in dit verband – steun voor de PVV. Als in een gemeente veel ouderen wonen, en oudere Nederlanders stemmen vaker op de PVV, dan zal de steun in die gemeente hoger zijn. We spreken van een contexteffect als de lokale omgeving er zelfstandig toe doet. Om bij het voorbeeld van leeftijd te blijven: het wegtrekken van jongeren uit een gebied kan (onder inwoners van alle leeftijden) leiden tot een gevoel dat de gemeenschap onder druk staat. Zoals we eerder beschreven, kan dat gevoel leiden tot afkeer van de gevestigde politiek en de steun voor de PVV vergroten. In dat geval speelt de leeftijdsopbouw van dat gebied een zelfstandige rol: dezelfde personen zouden in een andere omgeving wellicht een andere stemkeuze hebben gemaakt. De meeste theorieën gaan over dit type verklaring. In een streek waar veel immigranten wonen, is de steun voor de PVV mogelijk lager omdat immigranten minder vaak op de PVV stemmen (compositie-effect), maar mogelijk hoger omdat het de andere inwoners van een wijk beïnvloedt (contexteffect). De eerder in dit artikel uitgevoerde analyse op gemeenteniveau kan deze twee fenomenen niet goed uit elkaar houden. Hier kijken we daarom of dezelfde patronen opduiken als we rekening houden met individuele kenmerken van kiezers, zoals hun immigratieachtergrond, leeftijd en opleidingsniveau. Heeft een kiezer ongeacht deze kenmerken nog steeds een grotere kans om op de PVV te stemmen als zij of hij in een wijk of gemeente woont tussen veel immigranten of wegtrekkende jongeren?

De tweede reden is dat de gemeente niet per se het niveau is waarop de hier beschreven mechanismen spelen. Theorieën over ‘etnische dreiging’ gaan uit van dagelijkse ontmoetingen. Een gemeente kan daarvoor een te groot gebied zijn. Het niveau van de wijk is daarvoor een meer voor de hand liggende eenheid. Helaas zijn de verkiezingsuitslagen niet beschikbaar op wijkniveau.

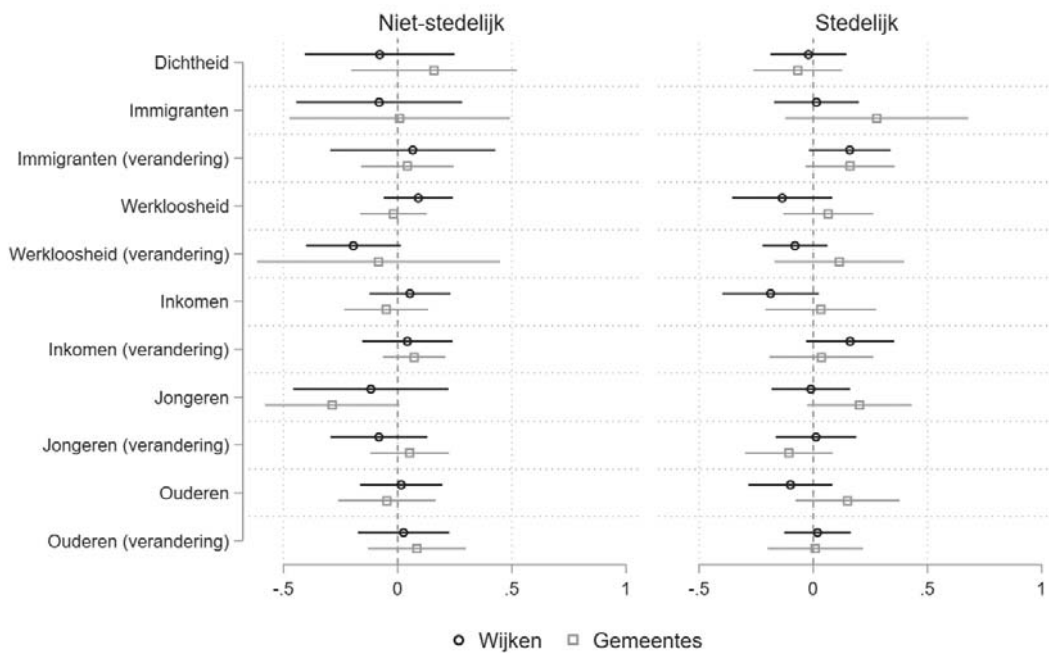
We herhalen daarom de analyse nog eens met surveydata, verzameld als onderdeel van het SCORE-project onder achtduizend Nederlanders.¹⁵ Deze survey is gekoppeld aan CBS-gegevens over zowel de wijk (een kleinschalig gebied met gemiddeld vijfduizend inwoners) als de gemeente waar de respondent woont. Het voordeel van deze methode is dat we zowel de daadwerkelijke stemkeuze als de kenmerken van de

kleinschalige nabije omgeving weten. Zoals hiervoor besproken helpt dit om contexteffecten te kunnen isoleren, en te onderzoeken of effecten op grotere of kleinere schaal (gemeente respectievelijk wijk) plaatsvinden.

Figuur 2 geeft de effectgrootte van de contextvariabelen weer (en dan voor zowel niveau als verandering) op de afhankelijke variabele, de stem voor de pvv. Er zijn twee aparte modellen geschat: de ene met de variabelen op het niveau van de wijk, de andere op het niveau van de gemeente.¹⁶ Beide modellen houden rekening met een reeks kenmerken van de respondent.¹⁷ Omdat stedelijkheid veel uitmaakte, tonen we de resultaten voor beide typen (stedelijke en niet-stedelijke) gemeenten of wijken apart.

De figuur laat zien dat geen enkele voorspeller een significant effect vertoont, wat wil zeggen dat dergelijke patronen ook door toeval in de steekproef kunnen ontstaan. Hoewel we dus een behoorlijke slag om de arm moeten houden, kunnen we desalniettemin voorzichtig een aantal patronen ontwaren. Deze passen grotendeels bij de bevindingen die we ook waarnamen op gemeentelijk niveau. Het aandeel immigranten is opnieuw geen goede voorspeller (behalve een zwak effect in stedelijke gemeenten), terwijl de verandering in het percentage immigranten er (met een slag om de arm) wel toe doet, maar – net als bij de vorige analyse – alleen in stedelijke wijken of gemeenten. Wat betreft de economische factoren doen werkloosheid en inkomen er nog steeds enigszins toe (vooral, zoals we eerder zagen, inkomen in de steden), maar het is geen robuust effect. Een toename in de werkloosheid is juist eerder met minder dan meer pvv-steen geassocieerd. In niet-stedelijke gebieden is de belangrijkste voorspeller een laag aandeel jongeren, vooral in de gemeente als geheel. Ook een hoog percentage ouderen in de gemeente is in stedelijke gebieden een voorspeller. Kortom, deze analyse bevestigt dat de pvv het goed doet in stedelijke wijken met veel immigratie en/of lage inkomens, maar ook in niet-stedelijke gebieden met relatief weinig jongeren. Ook laat de analyse zien dat de gemeente op veel aspecten een relevante geografische context vormt. Dit alles maakt het des te interessanter om na te gaan waarom de pvv in sommige gemeenten veel hoger scoort dan op basis van deze kenmerken verwacht kan worden (zoals we hebben weergegeven in kaart 2). In de volgende paragraaf gaan we daarom op zoek naar alternatieve verklaringen voor deze patronen.

Figuur 2. Voorspellers van een stem op de PVV (regressiecoëfficiënten)*

Bron: SCORE

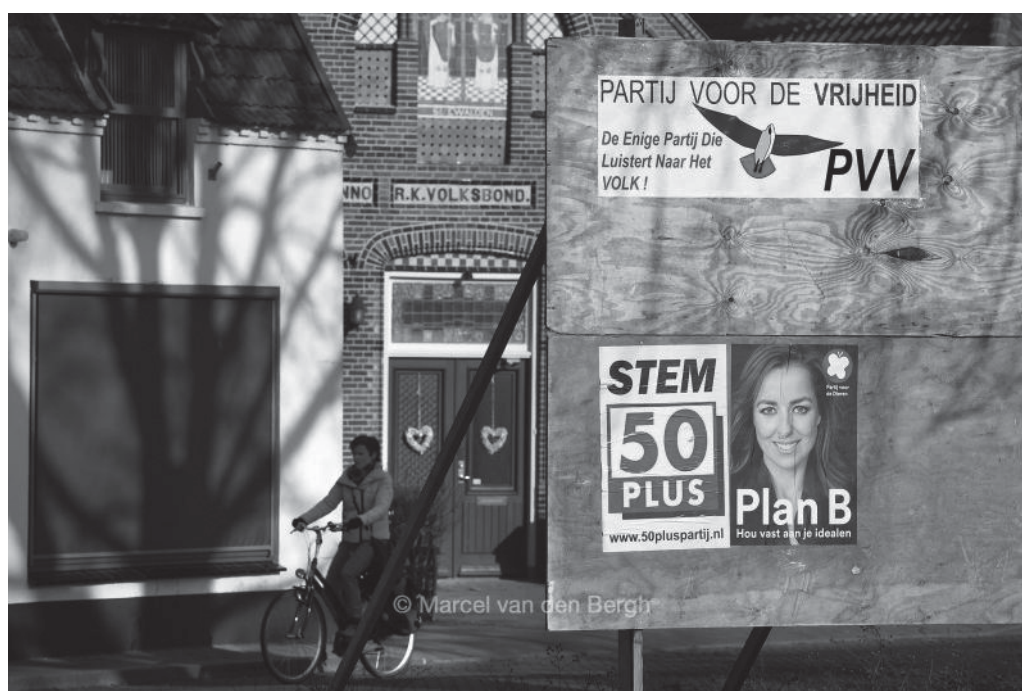
* De hier getoonde variabelen op contextniveau zijn gestandaardiseerd.

Regionale en historische patronen

In deze paragraaf onderzoeken we of de onverklaarde steun voor de PVV in bepaalde streken terug te voeren is op bepaalde historische kenmerken. Eerst gaan we na wat het stemgedrag in het verleden is geweest en vervolgens geven we aandacht aan de volatiliteit van het stemgedrag. Mamadouh en Van der Wusten constateerden dat de LPF in 2002 relatief weinig steun kreeg in de bolwerken van het CDA in de Tweede Kamerverkiezing daarvoor (in 1998).¹⁸ Het CDA is, zoals bekend, ontstaan door de fusie van de Katholieke Volkspartij (KVP), de Anti-Revolutionaire Partij (ARP) en de Christelijk-Historische Unie (CHU). Het kan zijn dat het geografisch patroon van de PVV in 2017 een positief verband toont met een van die partijen en een negatief verband met een van beide andere. Kaart 1 en 2 geven daar oppervlakkig gezien wel aanleiding toe: meer onverklaarde steun in het katholieke zuiden en minder aanhang dan verwacht in het niet-katholieke noorden van het land. Om deze hypothese te testen hebben we onderzocht of de uitslag van de PVV in 2017 verbanden oplevert met bepaalde

partijen die in 1963 aan de Tweede Kamerverkiezingen deelnamen. We hebben 1963 gekozen, omdat dit de laatste verkiezing was voordat de ontzuiling van het stemgedrag een aanvang nam.

Figuur 3 toont de relatie tussen het percentage stemmen op de KVP, de gezamenlijke protestants-christelijke partijen (ARP en CHU alsmede de SGP en het Gereformeerd Politiek Verbond – GPV), de VVD, de PvdA en de Communistische Partij van Nederland (CPN) in 1963 en het percentage stemmen op de PVV in 2017. De uitslagen van 1963 zijn omgerekend naar de gemeentelijke indeling van 2017. Wat als eerste opvalt, is de sterke positieve correlatie tussen het percentage PVV-stemmen en de electorale steun voor de KVP. Dat betekent dat de PVV het in 2017 beter deed in gemeenten waar in 1963 veel op de KVP werd gestemd. Het omgekeerde zien we bij de correlatie met de steun voor de protestants-christelijke partijen in 1963 (ARP, CHU, GPV en SGP). Hoe meer er in 1963 op die partijen werd gestemd, hoe minder op de PVV in 2017.

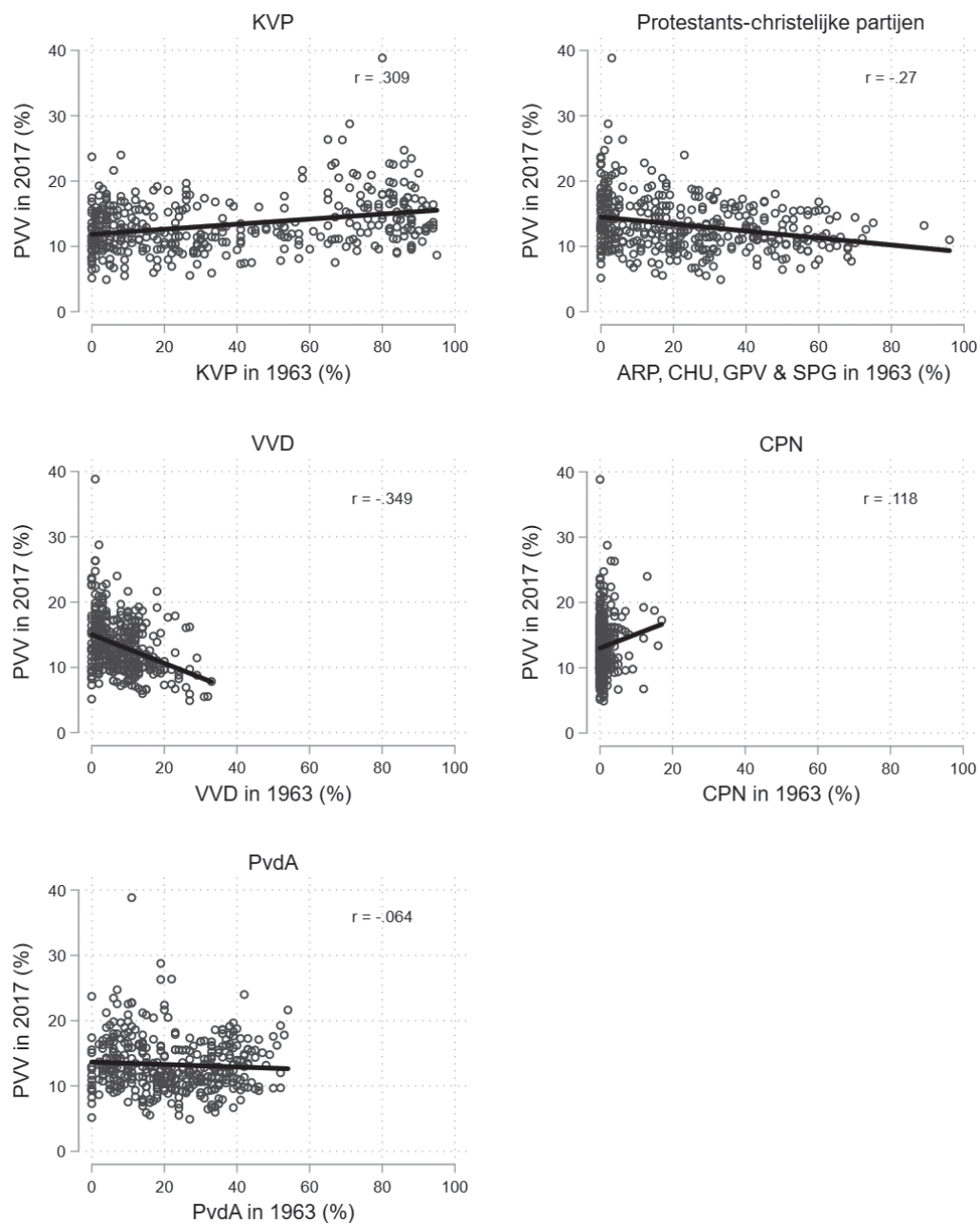

Verkiezingsbord in Druuten voor de Tweede Kamerverkiezingen van 15 maart 2017.

Bij deze uitkomsten past wel een kanttekening. In de provincies Noord-Brabant en Limburg valt geen correlatie te constateren tussen de stempercentages van de KVP en de PVV. Aangezien de KVP in bijna

alle gemeenten in deze provincies tussen de 70 en 95 procent van de stemmen behaalde, betekent dit dat een hoog aandeel KVP-stemmen wel een positieve correlatie met de PVV geeft, maar dat de precieze omvang van weinig invloed is. Voor de variatie binnen de zuidelijke provincies moet naar andere factoren worden omgekeken.¹⁹

Figuur 3. Correlatie tussen steun voor diverse partijen in 1963 en steun voor de PVV in 2017 (gemeenteniveau)

Hoewel de PVV tijdens verkiezingen veel electorale uitruil heeft met de VVD, doet de partij van Wilders het zeer slecht in *historische* VVD-bolwerken: de correlatie met de PVV is sterk negatief. Deze twee constateringingen zijn niet strijdig met elkaar, omdat de electorale kaart van de VVD in de afgelopen decennia sterk is veranderd.²⁰ De correlatie met de CPN is licht positief, maar interessant genoeg is dit verband nog veel sterker in Noord-Nederland: maar liefst $r=0,63$. Dit weerspiegelt het huidige succes van de PVV in de toenmalige communistische bolwerken in Oost-Groningen. Steun voor de PvdA in 1963 lijkt geen verband te houden met steun voor de PVV in 2017, maar in Noord- en Oost-Nederland heeft de historische steun voor de PvdA wel degelijk enige voorspellende waarde ($r \approx 0,30$).

Zoals eerder al vermeld, constateerden Mamadouh en Van der Wusten een verband tussen electorale volatiliteit en het percentage LPF-stemmen. Zij brachten daarvoor op gemeenteniveau de veranderlijkheid van de kiezer tussen 1994 en 1998 in kaart. Een hoge volatiliteit zien zij als een kenmerk van milieus met veel kiesgerechtigden die weinig binding hebben met de bestaande partijen. Nieuwe partijen hebben in een dergelijke omgeving meer kans op succes dan in milieus waar die bindingen sterker zijn.²¹

Gezien de eerder geconstateerde sterke overeenkomsten tussen het geografische patroon in de steun van de kiezer voor de LPF en de PVV hebben wij de exercitie van Mamadouh en Van der Wusten voor 1994-1998 niet herhaald, maar zijn we verder in de tijd teruggegaan om te bezien of de huidige bolwerken van de PVV al eerder een hoge volatiliteit kenden. Dat zou kunnen wijzen op het bestaan van regio's waar de binding met bestaande partijen vanouds geringer was. Om dat na te gaan, hebben we de volatiliteit geanalyseerd van de verkiezingsparen 1959-1963, 1963-1967 en 1977-1981. De uitkomsten staan in tabel 4.

De veranderlijkheid van de kiezers tijdens de laatste verzuilde Tweede Kamerverkiezingen in 1963 was, zoals te verwachten, laag. De beweeglijkheid was bijna twee keer zo hoog bij de Kamerverkiezingen in 1967, die de politieke ontzuiling inluidden. Met name de KVP verloor veel zetels, zodat het niet verrassend is dat de volatiliteit vooral in Noord-Brabant en Limburg hoog was. Aan het einde van de jaren zeventig stabiliseerde in Limburg de aanhang zich van het

CDA – waarin de KVP samen met de ARP en CHU electoraal samenwerkte en waarin zij in 1980 zou opgaan – op ongeveer 44% van de stemmen, maar toch bleef de volatiliteit bij de Tweede Kamerverkiezingen in 1981 relatief hoog (11,2%). In Zuid-Limburg – Echt-Susteren en zuidelijker (achttien gemeenten) – lag de veranderlijkheid nog iets hoger (11,8%) en in de huidige PVV-bolwerken (negen gemeenten) nog weer hoger (12,2%). Zuid-Limburg lijkt zodoende een streek waar de binding met de bestaande partijen al langere tijd relatief zwak was.

Tabel 4. Volatiliteit Tweede Kamerverkiezingen, 1959-1981

	1959-1963	1963-1967	1977-1981
Groningen	7,1	7,4	9,0
Friesland	7,1	6,9	10,4
Drenthe	7,5	8,5	8,6
Overijssel	6,4	7,9	8,7
Gelderland	6,0	11,0	9,2
Utrecht	6,5	10,5	9,4
Noord-Holland	8,0	12,4	10,2
Zuid-Holland	6,3	9,5	10,1
Zeeland	5,9	9,6	9,7
Noord-Brabant	5,2	16,1	9,1
Limburg	6,0	15,2	11,2
Nederland	6,4	11,4	9,7
Zuid-Limburg		16,9 (17,7)	11,8 (12,2)
West-Noord-Brabant		20,4 (21,2)	9,1 (8,7)

Datzelfde kan niet worden gezegd van het westen van Noord-Brabant, een ander PVV-bolwerk. Ook daar was de volatiliteit in 1967 hoog, maar in 1981 lag het niveau niet boven de gemiddelde veranderlijkheid. Hetzelfde geldt ook voor Oost-Groningen en de gemeenten rond Rotterdam. Al met al is het beeld dus wisselend. In sommige streken waar de PVV veel stemmen haalt, is er al lang sprake van een sterke beweeglijkheid onder de kiezers, maar in andere gebieden is dat vermoedelijk pas later ontstaan. Een uitgebreider onderzoek naar de electorale volatiliteit dan hier mogelijk was, zal daar mogelijk uitsluitel over kunnen geven.

Conclusie

De PVV doet het in sommige delen van Nederland beter dan in andere. We lieten in deze bijdrage zien dat dit geografische patroon niet begrepen kan worden met simpele verklaringen, maar alleen door een diverse set factoren uit zowel het heden als het recente en verdere verleden in ogenschouw te nemen.

De kracht van puur geografische verklaringen is noodzakelijkerwijze beperkt: zelfs in de belangrijkste PVV-bolwerken haalt de partij van Geert Wilders niet meer dan circa 30% van de stemmen en wordt er door de andere daar woonachtige kiezers heel verschillend gestemd. Een individueel kenmerk als opleidingsniveau voorspelt de stemkeuze meestal beter dan woonplaats. Toch kunnen individuele karakteristieken de geografische patronen van de stem op de PVV niet volledig verklaren. De steun voor deze partij heeft wel degelijk een ruimtelijke component: de context waarin kiezers zich bevinden doet er ook toe.

We lieten in deze bijdrage zien dat de PVV het relatief goed doet in gebieden die gekenmerkt worden door economische achterstelling, een toename in het percentage immigranten, en het wegtrekken van jongeren. De ene keer hangt de PVV-steun dus af van een statische situatie (lage inkomens, hoge werkloosheid), maar de andere keer vooral van veranderingen (zoals de groei van het percentage immigranten). Daarbij valt op dat het electorale succes in niet-stedelijke gebieden niet altijd door dezelfde factoren kan worden verklaard als het succes in stedelijke gebieden, omdat eerdergenoemde factoren soms simpelweg niet voorkomen in steden of juist dorpen. Het feit dat zowel economische, culturele als demografische elementen een rol spelen, kan verklaren waarom de PVV succes heeft in vrij diverse gebieden: soms landelijke krimpregio's, soms arme stedelijke gebieden, soms wijken die snel van etnische samenstelling veranderen. Het PVV-bolwerk bestaat dus niet. Wat al deze gebieden wel degelijk gemeen lijken te hebben, is dat ze processen ondergaan die vertrouwde zekerheden en het gemeenschapsgevoel onder druk zetten. Dit sluit aan bij de boodschap van de PVV, die belooft de homogeniteit en soevereiniteit van de gemeenschap te herstellen.²²

Tegelijk kunnen ook dergelijke processen sommige regionale patronen in de steun voor de PVV niet volledig verklaren, zoals de

prominente positie van Limburg en westelijk Noord-Brabant. Het is ook opvallend dat de steun voor de PVV grote continuïteit kent met bepaalde electorale geografische patronen uit het recente en verdere verleden. De partij doet het nog steeds goed in dezelfde gebieden waar zij al sinds haar debuut bij de Tweede Kamerverkiezingen in 2006 sterk is, en waar ook de LPF in 2002 relatief veel stemmen haalde. Nog verder terug in de tijd zien we dat PVV weinig voet aan de grond heeft gekregen in gebieden waar in 1963 de protestants-christelijke partijen relatief sterk waren. De partij is daarentegen sterk vertegenwoordigd in de gebieden waar ooit de KVP dominant was (maar ook in bepaalde CPN-bolwerken, bovenal in het noorden van het land). In deze KVP-gebieden, vooral in Limburg en westelijk Noord-Brabant, begon de ontzuiling eerder dan elders in Nederland. De invloed van zulke historische processen is moeilijk precies te bepalen, maar het is goed mogelijk dat een sterkere 'losweking' van meer traditionele partijloyaliteiten het pad baande voor het succes van de PVV. Ook valt niet uit te sluiten dat de aard van de binding van katholieke kiezers met de KVP van een andere aard was dan de binding van kiezers met andere gevestigde partijen, zodat in de twee zuidelijke provincies grosso modo een andere politieke cultuur bestond die het nieuwe partijen makkelijker maakte om wortel te schieten. Dat geldt wel in het bijzonder voor Zuid-Limburg, dat in veel opzichten pas laat integreerde in de Nederlandse natie en ook binnen de katholieke gemeenschap lang een bijzondere plaats innam. Hoe de binding van katholieke kiezers met de politiek ook precies mag zijn geweest, het gevolg was wel dat de geografische spreiding van de PVV-kiezers ten dele daarop terug te voeren is.